

СТАНІСЛАВ УЛЬЯШ – ДОСЛІДНИК ЛІТЕРАТУРИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРНИЧЧЯ

Сучасний літературний дискурс пограниччя, особливо польсько-українського, важко уявити без основоположних праць видатного польського історика літератури, професора, габілітованого доктора гуманітарних наук Станіслава Ульяша. Завдяки своїм численним книгам і розвідкам, Станіслав Ульяш назавжди вписав своє ім'я до канону найвидатніших дослідників літератури пограниччя – поруч із іменами Яцека Колбушевського, Стефана Козака, Болеслава Гадачека, Едварда Касперського, Євгеніуша Чаплеевича, Томаша Вуйцика, Ярослава Лавського та ін.

Тематика, в якій так успішно працює Станіслав Ульяш, близька йому від народження, адже він народився у 1951 році на польському Підкарпатті, тобто на пограничних землях, де завжди був високий рівень культурної взаємодії та мовного взаємопроникнення. Тут, біля півніжжя славетних Карпат – прадавнього ареалу поляків, українців, словаків, угорців та інших народів і народностей, попри конфліктні негаразди ХХ століття, традиція мирного співіснування народів на спільній території була й залишається природною потребою, так би мовити, закодованою на генетичному рівні та закарбованою у свідомості місцевих мешканців.

Із 1969 року Станіслав Ульяш навчався у Вищій педагогічній школі у Жешуві, де через п'ять років здобув ступінь магістра «польської філології». Від того часу життя вченого нерозривно пов'язане з цим навчальним закладом (нині це Жешувський університет), містом і рідним Підкарпаттям. Після закінчення навчання саме тут, у Жешувському університеті (спочатку на кафедрі польської мови і літератури, а пізніше – в Інституті філології), молодий науковець пройшов кар'єрний шлях від асистента-стажиста до самостійного наукового працівника, а згодом професора і ректора університету.

На підставі захисту дисертаційного дослідження «Шляхетські традиції в польській літературній прозі 1918–1939 років» в Інституті польської філології Ягеллонського університету отримав науковий ступінь доктора (кандидата) гуманітарних наук. Учений поринув у науково-дослідницьку роботу, звертаючи при цьому особливу увагу на питання міжкультурної взаємодії на історичному українсько-польському пограниччі. Результатом цієї роботи стали опубліковані монографії та численні оригінальні, нова-

торські наукові й науково-публіцистичні праці, а серед них – монографія «Література пограниччя – пограниччя літератури. Феномен Східних Кресів у польській літературі міжвоєнного двадцятиріччя» (1994), за яку Станіслав Уляш здобув титул габілітованого доктора (Вроцлавський університет) і почав працювати на посаді професора у Вищій педагогічній школі у Жешуві. Вченого тричі обирали деканом філологічного факультету цього навчального закладу. Він очолював філологічний факультет і кафедру теорії та антропології літератури у новоствореному Жешувському університеті, а з вересня 2008 р. обраний ректором цього вишу на Підкарпатті. За вагомі наукові заслуги Президент Польщі присвоїв Станіславу Уляшу титул Бельведерського професора, а ціла низка закордонних університетів надала йому титул почесного доктора. Крім того, професор Уляш є відомим й активним громадським діячем, який, зокрема, протягом багатьох років очолює регіональний Комітет з проведення олімпіад польської мови та літератури.

Наукові інтереси Станіслава Уляша зосереджуються навколо надзвичайно важливої галузі сучасної гуманітаристики, що досліджує механізми співіснування літератур різних етнічних спільнот на пограничних землях. У польській науково-гуманітарній термінології за такими територіями закріпилася традиційна назва «креси» – землі на «краю» польської держави Речі Посполитої. Як дослідник пограниччя, Станіслав Уляш є універсальним ученим, який застосовує різноманітні підходи й методи: антропологічний, семіотичний, лінгвістичний, – показуючи історико-літературне явище в усьому обсязі й враховуючи специфіку періодизації, генології, поетики тощо. Його праці вирізняються сформованою методологічною ідентичністю, глибокою дослідницькою ерудицією і широким компаративним діапазоном.

Серед найважливіших студій С. Уляша, як автора і наукового редактора, варто згадати такі праці, як «Література пограниччя – пограниччя літератури» (Жешув, 1994), «Польська проза 1918–1939 років» (Жешув, 1998), «Про діалог культур пограничних спільнот» (Жешув, 1998), «Топіка пограниччя в польській і німецькій літературах» (Жешув, 1998), «Про літературу Кресів і пограниччя культур» (Жешув, 2001).

Монографія Станіслава Уляша «Література пограниччя – пограниччя літератури. Феномен Східних Кресів у польській літературі міжвоєнного двадцятиліття» є комплексним дослідженням проблеми перцепції та функціонування так званих «Кресів», тобто південно- і північно-східного пограниччя Речі Посполитої, експлікованих у свідомості митців-літераторів та їхній творчості у період між Першою та Другою світовими війнами. Книжка цінна не лише своїм теоретичним та компаративістичним наповненням, але й тим, що автор спирається на нові джерельні ма-

теріали (листи, мемуари, щоденники, довідники), пропонує свій погляд, який може бути стимулом для польського й українського дискурсів.

Опрацьовуючи книжку, написану польським дослідником, перекладач намагався максимально повно і точно передати специфіку авторського (і польського в цілому) бачення проблеми, зокрема вживання термінів «креси» (пограниччя), кресові мешканці (вихідці зі східних і південних земель Речі Посполитої). Уже у вступі автор монографії наголошує: «Серед кількох термінів, якими послуговуються нині історики літератури й культури з метою вираження детермінант ідентичності описуваних перипетій східної теми, ми обираємо поняття пограниччя (пол. Kresy), оскільки воно є найбільш відповідним для польського способу бачення пограничної субкультури в міжвоєнний період. Саме таке бачення становить термінологічну основу цієї монографії. Сформульовані узагальнення стосуються *лише запропонованої тут польської точки зору* (виділено нами. – Р.Р.), яка в наступних дослідженнях має бути узгоджена з поглядами решти учасників суспільної комунікації, репрезентованої письменниками інших народів і культур, які спільно жили на просторах давнього східного пограниччя Речі Посполитої».

Тут варто нагадати, що поняття “креси” в польському літературознавстві та культурології є повноцінним науковим терміном, що позначає прикордонні території польської держави, а саме – колишнє польське пограниччя на Сході. Як відомо, початково слово Креси вжив Вінценти Поль у поемі-рапсоді «Могорт», де оспівав лицарство захисників пограниччя. Пізніше значення цього поняття значно розширилося, проте Креси (як загальна назва всіх польських пограничних земель, зокрема південних та західних) не зразу стали загальноживаним терміном. Були спроби впровадження альтернативних дефініцій. Зокрема, паризький журнал польської діаспори та мистецького середовища «Культура» намагався популяризувати абревіатуру УЛБ (ULB): Україна (Ukraina) – Литва (Litwa) Білорусія – (Białoruś), – що відображала б сутність культуротворчого процесу багатонаціональної та багатомовної Польщі, а також внесок української, білоруської та литовської культур у розвиток пограниччя. Чеслав Мілош вживав слово «міжмор’я», розширюючи семантику до меж цілого європейського континенту і наголошуючи на ролі мосту, яку відіграло польсько-українське пограниччя на межі культур Середземномор’я та земель під візантійським впливом.

Проблематику Кресів Станіслав Уляш розглядає досить широко, значною мірою завдяки їхній інтердисциплінарності та у зв’язку зі сферою пограничних явищ – у взаємопереплетенні історичних, культурних, літературних, етнологічних, соціологічних, антропологічних та економічних ас-

пектів. Власне аналіз багатозначності, контрастів і внутрішніх ускладнень, напрути літературних образів пограниччя стають домінантою досліджень С. Ульяша. Поставлені у роботі питання щодо феномену Східних Кресів (а тут йдеться не лише про українські, але й про білоруські, литовські землі) у польській літературі та культурі, а також у літературних дослідженнях вирізняються своїм новаторством і глибиною аналізу. Автор монографії твердить, що концепт «Креси» і надалі належить до малодослідженої культурологічної категорії, а тому він аналізує семантико-етимологічний аспект поняття «Креси», який є «аксіологічно забарвленим синонімом пограниччя», вказуючи на його моноетнічний і водночас багатокультурний вимір; намагається визначити його просторово-географічні межі та ідеологічне навантаження. У роботі підкреслюється, що пограниччя як суспільно-культурне явище, змінне у часі та просторі, а також у свідомості його мешканців, вирізняється надзвичайним динамізмом, але разом з тим і глибоко вкоріненою традиційністю. Спираючись на праці італійського семіотика Умберто Еко, польський дослідник зазначає, що культурні пограниччя мають розглядатись як особливий тип знакової спільноти, що застосовує відповідні коди та символи, а отже, це дає підстави стверджувати, що «образ», візія чи уявлення про пограниччя змінювались та еволюціонували разом зі свідомістю та перцепцією світу людей, які його населяли.

У першому розділі монографії «Креси як феномен культури» С. Ульяш слушно зауважує, що поняття «Креси» (вживаючи його з великої літери) має декілька домінантних підтекстів: географічно-історичний, цивілізаційний, політичний, національний та аксіологічний, – а ближче до сьогодення набуває виміру культурного феномену. А отже, польсько-українське пограниччя можна розглядати з кількох перспектив, що залежать від пункту бачення та визначаються інтенціями спостерігача-дослідника. Креси – це не тільки суспільно-політичне явище, сповнене суперечками та протиріччями, це передусім культурно-мистецьке явище, позначене безцінним суспільним й особистим досвідом спільного буття на одній території багатьох народів, екзистенції серед «Інших». Позначаючи територію, Креси часто стають метафорою або багатозначним символом. Варто зазначити, що незалежно від аспекту часопростір культурної взаємодії, який ми розглядаємо, належить до минувшини, а отже, може бути об'єктивно досліджений. Абстрагуючись від полоноцентричного концепту «Креси», С. Ульяш робить спробу диференціювати та класифікувати типи пограниччя, наголошуючи, що на стикові спільнот культурні системи чітко відділені, між ними пролягає чітка демаркаційна лінія. У свою чергу перехідне пограниччя є явищем двомовної генетичності. Учений підкреслює, що мовно-етніч-

на спорідненість не сприяє виникненню зазначеної демаркаційної межі. Замість вираженої лінії кордону маємо справу з перехідною зоною. На такому пограниччі з часом виникає певний тип суспільства з оригінальною культурою і традиціями. Тривалі явища та процеси взаємопроникнення або різних форм зіткнення культур впливають на формування певного типу особистості з властивою їй специфічною пограничною свідомістю. Проникнення та змішування культур перетворює пограниччя у перехідний простір, своєрідний міст між взаємними цінностями різних культур. Дослідник робить висновок, що Креси як культурне пограниччя сьогодні є специфічним феноменом, культурною категорією, яка проявляється у символічному, сублімованому просторі та означає певний стан свідомості, тип чуттєвості та уявлень, інакше кажучи, має своєрідне світосприйняття.

Станіслав Ульяш слушно зауважує, що кресова спільнота, яка формувалася в умовах пограниччя, в культурологічному значенні була носієм цілої низки універсальних цінностей. Серед них учений виділяє декілька найголовніших:

1. Поліморфність у розумінні різноманіття і численності форм за одночасної належності до однієї історичної слов'янської спільноти. Світ європейського Сходу вирізнявся двомовністю (у фізичному і культурному сенсі) та потенційною наявністю людей із подвійною культурною ідентичністю, тобто таких, які вільно почували себе в межах двох або трьох культур.

2. Культурний федералізм, а отже діалог культур та відкритість на інших. Це йде в парі з ідеєю сходження народів і несення відповідальності за інших. Простір спільноти окреслює її аксіологію, яка стає словом для світу. Побратимство у природний спосіб породжує толерантність, керуючись елементарною мудрістю: «Треба так жити, щоб бути».

3. Значення індивідуальної та національної ідентичності. На просторі пограниччя відразу було поставлено й постійно поновлювалося питання: що означає бути поляком, що таке «ми», а що таке «інші». На Сході витворювалася «ідея польськості», яку не підтримували політичні кордони, оскільки світ «інших» перебував не за межами держави чи навіть регіону, а був усередині локальної спільноти. У моделі цього світу мала місце діалектика спільності й відрубності.

4. Пограниччя набуває подвійного значення: як окраїна і як терен потенційного проникнення, спільне поле загрози і надії. У другому значенні вказується на модельний характер межі, явлений у світі вартості та її довільність за конкретних історичних обставин.

5. Прив'язаність до малої батьківщини. Це, наприклад: Віленщина, Мінщина, Інфланти, Полісся, Волинь, Поділля, Гуцульщина, Україна (пере-

важно Київщина), Галичина. Вони є символічними знаками набагато ширших культурних процесів. Індивідуум сумує не за державою, а за вітчизною, органічною, близькою серцю. Водночас повернення до «малої вітчизни» є формою закорінення в універсальних цінностях людської вітчизни.

6. Образну конкретизацію згаданої цінності становлять дім, родина, сусіди, а також пейзаж і краєвид, що є тлом історії, формою пам'яті культури. Часто вживані в літературі пограниччя мотиви рік, озер, курганів, долин, пущ, ярів, степів, шляхів і доріг, замків і дворів, садів і парків є не пейзажною листівкою, а художнім кодом мовлення про історію теренів пограниччя і найближчої серцю вітчизни. Географічний простір та історичний час трансформуються в сакралізований часопростір культури, в якому рідна сторона набуває вищої цінності й прихованого глибокого сенсу. Відтак подорож до «малої вітчизни» стає подорожжю до джерел, що містять як польські цінності й національні символи, так і польські комплекси та вади.

7. Концепція мистецтва як пошуку джерел. Пограниччя становить не лише сферу історії та спогадів, а й простір літературної пам'яті, де записано різні конвенції вираження правди про людину, природу і світ.

8. Культуротворчий характер усвідомлення загибелі. Творчість пограниччя розвивалася майже в постійному усвідомленні «кінця». Це усвідомлення загрози вивільняло, в свою чергу, величезну творчу енергію. Не один письменник висловлював переконання, що був свідком «кінця кінців», пережив здійснений апокаліпсис.

9. Європейський простір Кресів у найзагальнішому вимірі є моделлю культури і цивілізації. Томас Венцлова пише: «Вільно – цей вічний анклав, отримує тут новий шанс. Як місто етнічних зон, які накладаються одна на одну, воно є моделлю усєї Східної Європи. Співжиття і взаємозбагачення мусить тут замінити колишні тертя (...)».

У своїх пізніших працях, зокрема й на сторінках «Київських полоністичних студій», С. Ульяш дещо уточнює семантику поняття «Креси», які розуміє як культурне пограниччя, наголошуючи, що з ідеї сусідства культур виростає теорія культури екзистенції у багатокультурному просторі, позначеному діалогізмом, поліфонічністю та багатоголоссям. На пограничних територіях неабиякого значення набуває категорія «іншості». Автор стверджує, що існування у багатокультурному середовищі є життям серед іншості, тобто своєрідним балансуванням на межі. А отже, буття на пограниччі базується на засаді перехідного характеру життя. С. Ульяш пояснює, що людина, яка живе логікою не біографічності, а драматургією «часу на межі», приречена на постійний вибір і оцінювання. Визнання складності пограниччя є згодою на бачення аксі-

ологічно амбівалентного світу, тобто такого, в якому оціночні судження співіснують і не протиставлені одне одному як альтернатива.

У другому розділі монографії «Аксіологія простору Кресів» дослідник намагається показати культурний простір як надлітературну цілісну систему, наголошуючи на його специфічному авторському розумінні й баченні. Саме така перцепція пограничного простору домінує, зокрема, в літературних творах міжвоєнного двадцятиріччя Є. Стемповського, М. Ваньковича, Т. Лопалевського, З. Богданович, Ю. Мацкевича та інших. На основі багатьох літературних матеріалів, зіставлених із фактами історії, лінгвістики, етнографії і антропології тощо, дослідник доходить висновків про специфіку культури Кресів як етноконтактної зони, акцентуючи увагу на специфіці авторської мови описів пограничного простору, що набуває аксіологічного виміру.

Незалежно від національності та віросповідання сприйняття простору залишається універсальним. Його образним утіленням постають дім, родина, міжлюдські взаємини, а також природа та краєвиди, що були тлом історії, формою пам'яті культури. Багаті в польській літературі мотиви кресів, що проявляються в описах річок, озер, курганів, долин, пушч, ярів, степів, доріг та трактів, садів і парків, іконосфери українського степу, не були сліпим відображенням реальної дійсності. Вони виконували функцію художнього коду, де містилася інформація про історію пограничних територій, які були для митців приватною вітчизною. Географічний простір та історичний час перетворювалися в авторських художніх моделях світу в часопростір (хронотоп), що піддавався сакралізації, а отже, містив у собі приховані глибинні значення і сенси, зрозумілі тільки тутешнім, людям пограниччя. Літературні повернення до приватної вітчизни набували більш широкого значення і мали на меті збереження світу, що зникає назавжди.

У наступних трьох розділах монографії «Спільнота страждених і вигнанців», «Креси як оберіг польськості», «Креси як аркадійський світ» представлені основні тенденції розвитку кресового письменства. Після підписання Ризького трактату в 1921 році, згідно з яким Польща втратила значну частину східних земель, світогляд митців пограниччя визначався усвідомленням факту «зменшення батьківщини». Б. Гадачек слушно зауважував, що література міжвоєнного двадцятиліття розвивалась у двох напрямках: твори з домінантою ностальгічних поглядів і регіональна література.

Перша група літераторів, представлена А. Загурською, Я. Красицькою, К. Ілакович, М. Дунін-Козицькою, З. Коссак-Щуцькою, експлуатувала низку характерних образних елементів, які ставали символами Кресів: залита кров'ю земля, Голгофа, тернова корона вітчизни, хресна дорога, зра-

джена батьківщина, країна пожеж і могил тощо. Часто твори-спогади ставали своєрідним документуванням, що описували реальні історичні події «по гарячих слідах». Інші письменники зосереджувалися на локальному колориті пограниччя, глорифікуючи рутинність і буденщину Кресів. Проте і перші, й другі вибудовували свої авторські моделі світу навколо давніх міфів щодо польської екзистенції на цих землях. За традицією у літературних творах міжвоєнного двадцятиріччя перцепція східних земель Речі Посполитої базувалась на двох полярних топосах: Аркадії (раю) та Інферно (пекла). Безперечно, ці міфи перекочували з творів польських романтиків до літератури пограниччя цього періоду, з його власними історичними катаклізмами і свіжою пам'яттю про важкі часи політичної неволі.

Станіслав Ульяш стверджує, що література ставала інструментом відтворення у пам'яті певних форм і знаків того, про що не хотілось і не можна забувати. Ця тенденція посилилась, коли актуалізувалась апокаліптична свідомість «кінця» польської екзистенції на пограничних землях: саме ця свідомість звільнила потужну творчу силу міжвоєнного двадцятиліття. Письменник, свідомий того, що був свідком «кінця кінців», переживаючи повноту екзистенціального досвіду (від аркадійського смутку до каїновського прокляття історії), не тільки зберігав форми світу, які запам'ятав, а й творчо його переосмислював, створюючи в такий спосіб його образ-синекдоху.

У розділі «Креси – спільнота спільнот» автор розглядає суспільний простір пограниччя як продукт взаємодії та взаємозалежностей різних культур і багатьох аспектів, що визначають регіональну ідентичність його мешканців і специфіку локальної субкультури. С. Ульяш, інспірований ідеями М. Бахтіна, розглядає Креси як терени культурного діалогу і взаємопроникнення. Дослідник, спираючись на тексти Я. Івашкевича, Є. Стемповського, С. Вінценза, Ю. Лободовського, Ю. Мацкевича, вказує на сприйняття Кресів як своєрідної мозаїки культур, що збагачує досвід міжетнічної комунікації. Тому в заключній частині («Імена Книги Кресів») автор підсумовує попередні роздуми щодо функціонування Кресів у польській культурі й літературі, виділяючи чотири основні тематичні пласти письменництва: «Книга облоги», «Книга тернів і слави», «Книга пісень про нашу землю» і «Книга єднання і любові».

Зважаючи на дату свого першого видання, книжка «Література пограниччя – пограниччя літератури» стала однією з перших полоністичних досліджень у цій царині і належить уже до хрестоматійного канону класики польського літературознавства, без знання якого подальше дослідження пограничної проблематики вже неможливе. Початок нового тисячоліття за-

свідчив появу якісно нового постколоніального дискурсу щодо пограничних поліетнічних регіонів колишньої Речі Посполитої, тобто того теоретичного наповнення пограниччя, до якого С. Ульяш у своїй монографії лише підводить, але детальніше не розвиває. Постколоніальний аспект дискурсу пограниччя дедалі ширше стає предметом аналізу в працях А. Ф'юта, Я. Кеневича, К. Заяса, А. Насіловської та ін. Проте теорії Едварда Саїда, Гаятрі Співак та Гомі Бгабги, як і постколоніальна критика Чінуа Ачебе, Воле Соїнки та Вілсона Гарріса, спрямовані на демаскацію та викриття риторичного культурного, етнічного, національного чи расового привласнення «Іншого», а отже, постколоніальне прочитання літератури зосереджується лише на одному з багатьох аспектів феномену пограниччя. Разом з тим новітні тенденції у польській літературознавчій науці (праці К. Квасневського, Є. Бартмінського, М. Домбровської-Партики) засвідчують появу тенденцій застосування замість поняття «Креси» менш полоністичного концепту східне пограниччя.

Підсумовуючи, можемо ствердити, що, без сумніву, широка й багатоаспектна проблематика пограниччя посідає чільне місце у дослідженнях С. Ульяша, адже саме це настирливе зацікавлення вченого принесло йому визнання серед плеяди найвидатніших полоністів і теоретиків літератури у Польщі. Однак варто також згадати й про інші сфери науки про літературу, в яких внесок Станіслава Ульяша є так само неоціненним: він відомий як видатний дослідник популярної літератури, прози міжвоєнного двадцятиріччя та сучасної поезії, а також як знавець інтердисциплінарної антропотанатологічної проблематики. Наше видання вперше знайомить українського читача з класичною монографією польського вченого на тему літератури польсько-українського пограниччя – інтердисциплінарною і компаративною проблематикою, що втягує у свою орбіту дедалі більше українських дослідників.

Можливо, не всі з них поділятимуть погляди Станіслава Ульяша на термінологічний апарат, оцінку окремих аспектів польсько-українського пограниччя тощо, але беззаперечно одне: порушені в ній проблеми надалі залишаються відкритими для української науки, а отже, маємо надію, що праця стимулюватиме думку з непольської перспективи для наближення істини.

Працю С. Ульяша можна також розглядати у межах нещодавно виданих в Україні книжок із польської теоретичної та методологічної думки: «Зустріч з іншим» Александра Ф'юта та наукових збірників «Література. Теорія. Методологія», «Теорія літератури в Польщі» тощо.

Ростислав Радішевський